

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА МАХМУДХЎЖА БЕХБУДИЙ ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН ДАВР

Жафар Мустафаев – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ўқитувчиси.

e-mail: mustafayevj@mail.ru Tel: +99897. 394-48-89. **Ўзбекистон.**

Аннотация: Ушбу мақолада жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши, Туркистон ўлкасида кенг ёйилиши, Беҳбудийнинг бу ҳаракатдаги ўрни, иштироки, қўшган ҳиссаси ёритилади. Шунингдек, юртимиздаги миллий озолик ҳаракатлари, миллий-маданий юксалиш, таълим ва маориф, XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўзбекистон заминидаги ижтимоий-сийсий воқеаларни ўз ичига олади.

Калит сўзлар: жадидчилик, жадид, Махмудхўжа Беҳбудий, “Оинаи жаҳон”, ислоҳот, дунёвий фанлар, матбуот, миллий манфаатлар, миллий озолик ҳаракати, адабиёт, таълим-тарбия.

Марказий Осиёда XIX аср охири XX аср бошларида берган ижтимоий-сийсий воқеалар жадидлар фаолиятида ўз аксини топган. Адабиётшунос олим, профессор Н.Каримов ўз илмий ишларида, «**Жадидчиликнинг қачон бошланганлиги принципиал аҳамиятга молик**» деб айтиб ўтган.¹ Дарҳақиқат, жадидчиликдек кенг кўламли ҳаракатнинг бошланиш даврини аниқлашдан туриб, у қандай омиллар таъсирида вужудга келганлиги, мазмун-моҳияти нималарда ифодаланиши, намояндалари, булар орасида Махмудхўжа Беҳбудий қандай маслак-этиқодда фаолият юритганлигини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан тўғри изоҳлаб бўлмайди.

Профессор Н.Каримовнинг фикрича, «Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг бошланиши масаласида яқин вақтларгача тарихчи ва файласуфлар, илм аҳли даврасида яқдиллик булган. Улар жадидчиликнинг XX аср бошларида Россия, Туркия ва Эронда рўй берган инқилобий ҳаракатлар таъсирида майдонга келгани ҳақида ягона фикрда бўлганлар. Аммо, кейинги йилларда худди шу масалада ўзгача фикрлар ҳам ўртага ташланмоқда». Албатта бу ҳам фикрлар хилма хиллигини, ҳурфикрликни юзага келтиради. Негаки, **биринчидан**, жадидчилик ҳаракати майдонга келишини фақат Россия (1905-1907), Туркия (1908), Эрондаги (1905-1911) инқилобий чиқишларга боғлаш бир ёқламалик бўлиб, бу фикр гўё Туркистоннинг ўз заминида ушбу ғоялар ва ҳаракатнинг пайдо бўлиши, илдиз отиши ҳамда ривожланиши учун зарур омиллар етарли эмасди, деган ноўрин хулосага олиб келиши мумкин. **Иккинчидан**, тадқиқотчиларнинг бу мамлакатлардаги инқилобий воқеалар Туркистон

жадидчилик ҳаракатига таъсир кўрсатганлиги ҳақидаги мулоҳазалари масаланинг ички мазмун-моҳиятидан, ўзагидан эмас, балки ташқи аломатларидан келиб чиқиб айтилган. Аслида бу инқилоблар бирданига, тасодифан юз берган эмас: уларни келтириб чиқарган шарт-шароитларнинг пишиб етилиши учун қанча вақт, қанча йиллар талаб этилган. Колаверса, Б.Қосимов ёзганидек, «**Ҳар бир ходиса сингари жадидчиликнинг майдонга келиш шарт-шароити, сабаблари бор. Ўз тарихи, тақдири бор. У тасодифий ходиса эмас, муайян шароит м аҳсули, эҳтиёж ф арзанди. У бундан юз йил олдинги м устамлака Тур-кистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётга бўлган ҳаётий эҳтиёжи туф айли дунёга келди**»¹.

Тарих фанлари доктори, профессор Ҳ.Зиёев шу жиҳатдан ғоят тўғри уқтирганидек, жадидчиликнинг мустикаллик ва озодлик билан суғорилган ғоялари «...авваломбор XIX асрнинг 50-70 йилларида ўзбек халқининг Россия тажовузига қарши жангларида ўз ифодасини топган эди. Улар рус давлатининг Туркистон заминида ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам халқнинг қалбида жуш уриб турди. Чунки рус давлати мин- тақада миллий давлат ва қўшинни тугатиб, мустикалликни барбод этди. У ўзининг манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бутун минтақанинг ягона эгаси бўлиб қолди».²

Булар жадидчилик ғояларининг сиёсий замини ҳисобланса, масаланинг ижтимоий-иқтисодий жиҳати ҳам борки, улар хусусида тўхталмаслик мушоҳадани далилсиз ҳолатга тушириб қўяди. Чор Россияси ҳукумати Туркистонда ўзига мустаҳкам таянч ҳосил қилиш мақсадида рус шаҳарлари ҳамда ўлкаларини бунёд этди. XIX асрнинг охирига келиб ўлкадаги руслар 200 минг кишига яқинлашиб қолди. Оқибатда Туркистон аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик қилиб келган суғориладиган ерлару яйловларининг талай қисмидан маҳрум этилди. Таниқли давлат ва жамият арбоби Т.Рискулов афсус ила хотирлаганидек, тез орада «Туркистонда ишлатилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи рус келгиндиларининг қўлига ўтди».³ «Кўчиб келганлар сифатида эса, мулкдорлигидаги фарқларга (яъни, дворян, савдогар, бой, деҳқонлигига) қаралмасдан, фақат русларгина тан олиниши мумкин эди». Бу борада Курск губерниясидан Давлат думаси депутати Марков иккинчининг «маслаҳати» қўл келди. «Проваслов рус кишисига, - деганди у дума мажлисида, - Ўрта Осиёда

¹Қосимов Б. Жадидчилик. // «Ўзбек тили ва адабиёти». 1990. 4-сон. 15-бет.

²Зиёев Х- Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошлари) / «Жадидчилик» 9-бет

³Иктибослар М.Хасанийнинг «Юрт буйидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. - Т., «Адолат», 1997, 83, 81-бетлар.

биринчи ўринни бериш керак. Бошқалар, иккинчи навлиларни жойлар тозаланиб бўлгандан кейингина бу ерларга қўйиш мумкин»¹.

Агар 1886 йилда етиштирилган пахта хажми 3 миллион пудни ташқил этган бўлса, деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилди. Улар ўлка хом-ашёсини арзон нархларда харид қилиб олишдангина эмас, балки ташиб келинаётган турли саноат маҳсулотларини сотишдан ҳам катта даромад кўрдилар. **Можор сайёхи ва тарихчиси Х.Вамбери пайқаганидек, «Ўрта Осиёда муайян бир рус буюми учрамайдиган бирорта хонадон, бирорта дўкон қолмади»²**. Бу билан рус калондумоғ ёзувчиси Ф.Достоевскийнинг «Осиёга кириб борсак, биз у ерларда арбоблар саналамиз, бизда мустақил иш юритиш руҳи ўйғонади, биз уddaбурон халқ бўлиб қоламиз. Европада дум бўлгандан кўра, Осиёга бош бўлган афзал»³ деган «орзу»ларини амалга оширишга ўриндилар.

Мустамлакачилик сиёсати ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан бирга маънавий-руҳий ҳаётига ҳам катта зарба берди. **Вақф мулки қисқартирилиши оқибатида мадраса ва масжидлар ривожланишдан тўхтади. Шариат ҳимоячилари бўлмиш қозилик судлари устидан қаттиқ назорат ўрнатилди. Генерал-губернаторлик халқ маорифини тараққий эттириш ўрнига, олдига баланд тўсиқлар қўйди. Зеро, биринчидан, Й.Охунбобоев кейинчалик хотирлаганидек, «Эксплуатация қилинадиган меҳнаткашлар оммасини мактабга бериб ўқитиш ва уларнинг маданий савияларини кўтариш - бу чоризм сиёсати учун тўғридан-тўғри ўз-ўзини ўлдириш билан барабар эди»⁴**. **Иккинчидан,** генерал-губернатор Фон Кауфманнинг шовинистик иродасини ифодалаган қатъий кўрсатмаси бор эди. «Бу халққаяғни туркистонликларга, халқимизга - деганди у, - иложи борича мумкин қадар кўпроқ, пахта эктириш, уларни тинимсиз ишлашга мажбур этиш керак, токи бу халқнинг бошқа нарсаларни уйлашга, сиёсий воқеаларни англаб етишга бир зум ҳам вақти, хоҳиши қолмасин»⁵.

«Ўрта Осиёнинг бу тарихий ноҳақликка нисбатан жавоби, - дейди таникли олимларимиздан Д.Алимова, - миллий ва маданий юксалиш, озодлик ва мустақиллик учун ниҳоятда кенг қамровли ижтимоий ҳаракатга киришишидан иборат бўлди»⁶. Шуларга асосланиб айтиш мумкинки, Туркистонда жаҳидчилик ғоялари ва ҳаракатининг ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам **маънавий замини XIX асрнинг охириги чорагида тўла-тўқис етилиб бўлган**.

¹История народов Узбекистана. -Т. изд-во АН УзССР. 1947. стр. 400. («Изоҳлар»га қараган. -1.)

²Кўчирмалар М.Хасанийнинг «Юрт буйнидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. -Т., «Адолат», 1997. 81-78-бетлар

³Кўчирмалар М.Хасанийнинг «Юрт буйнидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. -Т. «Адолат»,

⁴Охунбобоев Й. Танланган асарлар (тўп-линиган иккинчи нашри). -Т. «Ўзбекистон». 1985. 108-бет

⁵Иктибос М. Хасанийнинг «Юрт буйнидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. -Т., «Адолат», 1997, 82-бет.

⁶Алимова Д. Ҳақиқатнинг туташ манзили. // «Тафаккур», 2000, 2-сон, 55-бет.

Марказий Осиёда жадидчилик ғоялари XX асрнинг бошларида эмас, балки XIX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келганлигини бир қанча вақт Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган, имомлик, мударрислик, муфтилик қилган татар ислохотчилари Абдуносир Курсавий (1765-1813) ҳам да Шаҳобиддин ибн Бахруддин Маржонийнинг (1818-1889) фаолияти ҳам исботлаб беради. Курсавий ислом ақидаларига кўр-кўрона ишонишни қоралагани учун Бухоро амири томонидан ўлимга ҳукм этилса, баъзи догматик карашларни танқид қилгани боис Самарқанд уломлари ҳам уни кўвғинга учратдилар. **Исмоил Гаспиралининг (1851-1914, «Изохлар») устози Маржоний эса биринчи бўлиб мадрасалар дастурини жиддий танқид қилган, уларда дунёвий фанлар ўқитилиши зарурлиги масаласини ўртага ташлаган, рус тилини ўрганиш тарафдори бўлган.**¹

Ислохотчилар раҳнамоси, Исмоил Гаспиралининг устози, Шаҳобиддин Маржоний ўз жадидий дастурида қуйидаги масалаларни таъкидлаб ўтган:

1. Қуръони Каримдаги ҳар қандай диний масалани кишилар тушунган ҳолда ўзлари эркин фикр юритсинлар.

2. Бировнинг бировга кўр-кўрона эргашиши қатъиян ман қилинсин.

3. Мадрасаларда ўқитиладиган ҳошия ва шарҳ каби қуруқ мазмунга эга, мадраса талабалари учун фойдасиз бўлган ва уларнинг 8-10 йил вақтини бекорга олувчи машғулотлар дарс жадвалларидан чиқариб ташлансин.

4. Мадрасаларда Қуръони Карим, ҳадиси шарифларнинг таржималари ва ислом тарихи каби дарслар ўтилсин.

5. **Дунёвий фанлар ўқитилиши зарурлиги масаласини ўртага ташлаган, рус тилини ўрганиш тарафдори бўлган.**

6. **Мусулмонликни Муҳаммад Пайғамбар давридаги қадимги ислом маданиятига қайтариш.**²

Шу ўринда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг жадидчилик ғоялари билан ошно бўлиши, уларни маъқул топиши, ҳаракатга келиб қўшилиши ва етакчисига айланиши шарт-шароитлари ҳам да омиллари хусусида алоҳида тўхталмоқ зарур. Бунинг учун, табиийки, унинг серқирра таржимаи ҳолига оид энг муҳим маълумотларни нигоҳдан ўтказиш лозим бўлади. Зеро, «...Беҳбудийнинг жадидлар ҳаракатини уюштириш, миллий озодлик ҳаракатининг етакчиларидан бирига айланиши дабдурустдан бўлган эмас».³

¹ Маҳмудов Ф. Жалил алябийётиламиллий истиқлол ғояси - Т. «Ўзбекистон», 1999, 21-бет.

² Ўлдошев Ж. Хасанов С. Жалил таъбияшунослиги асослари - Т. «Ўқитувчи», 1994, 25-26-бетлар; Багоутдинов Л.М. Очерки по истории талжикской философии - Сталинобол «Талжик Госиздат», 1961, стр. 261-262.

³ Дўстқораев Б. Муроди - ҳақйулида жон фидо этишэди. // «Жаҳон адабиёти», 1998, 9-сон, 151-бет.

Махмудхўжа таваллуд топган сана тўғрисида шунини айтмоқ лозимки, у ҳали-ҳамон икки хилда талқин этиб келинмоқда. Аксарий олимларнинг чиқишларида бу зотнинг 1875 йил 17 январда дунёга келганлиги қайд этилади. Бироқ Н.Авазов «Махмудхўжа Бехбудийнинг туғилган йили хусусидаги икки хилликка аниқлик киритиб бўладими?» деган саволга «Ха», деб жавоб бериш учун ишончли асос бор» лигини таъкидлайди. Унингча, «Бундай энг ишончли манбалардан бири Хожи Муъин Шукруллонинг «Зарафшон» газетасида (1923 йил 25 март) босилган фикридир». ¹ Хожи Муъин эса Махмудхўжани 1873 йили, яъни «1291 хижрий зулхижжа ойининг ўнинда оқшом (1873 милодий ҳамал ойига мутлақ...) таваллуд топган», деб кўрсатади. ² Профессор Б.Қосимов Х.К.Барановнинг «Арабско - русский словарь»дан ўрин олган «Таблица согласования» номли мақолачасига суяниб, бу фикрни рад этади. «1291 йилнинг бошланиши (1-муҳаррам), - дейди муаллиф, -1874 йилнинг 18 феврал чоршанба кунига тўғри келади. Зулхижжа сўнги ойдир. Унинг 10-си 335-кун бўлиб, жамланганда 1875 йил 19 январ келиб чиқади». ³ деб таъкидлаган.

Йирик жадидшунос Б.Қосимовнинг мазкур далолатномаси ўзгача исботни тақозо этмайди. Демак, Махмудхўжа аслида 1875 йил 19 январда Самарқанд уездининг Сиёб бўлисидаги (волостидаги) Бахшитепа қишлоғида (ҳозир Тайлок тумани ҳудуди) ёруғ олам юзини кўрганлиги ҳақидаги фикрларга қўшилмоқ бошқаларини янглиш деб ҳисобламоқ керак. Махмудхўжанинг насл-насаби, у дунёга келган оила хусусида ҳам мухтасаргина тўхталмоқ жоиз. Тадқиқотларнинг кўпчилигида, жумладан Б.Қосимовнинг чиқишларида, Махмудхўжа руҳоний оиласида туғилгани, отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли имом-хатиблик билан шуғулланиб келгани, асли туркистонлик шайх Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлгани қайд этилади. Бунга қўшимча маълумотларни Д.Алимова билан Д.Рашидованинг рисоласидан топамиз. Муаллифлар М.Бехбудийнинг набираси, СамДУ профессори бўлиб ишлаган Нодим Бехбудий гувоҳлигига таяниб ёзадиларки, Хожа Аҳмад Яссавий асли хоразмлик, Яссига ислом эътиқоди арқонларини ёйиш учун кўчиб ўтган ва авлодларининг бир қисмиамир Шоҳмурод замонида (1785-1800) Самарқандга келиб қолган ҳамда бу ерда «Гузари Махдуми Хоразм»ни бунёд этган. Бехбудийнинг она томондан бобоси шаҳар ва унинг теварак-атрофида Қори Ниёзхўжа Урганжий номи билан машхур бўлган. ⁴

¹ Авазов Н. Бехбудий қачон туғилган? // «Ўзбекистон алабиёти ва санъати». 1991. 19 июл.

² Муъин Х. Махмудхўжа Бехбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли. / Саидов «Маърифат либосидаги озодлик». - Т. «Маърифат - Малакка» 2000. 129-бет.

³ Қосимов Б. Қарвонбоши / Бехбудий М. "Танланган асаплар". - Т. «Маънавият». 1997. 7-бет.

⁴ Алимова Д. Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг тархий тафаккури. - Т. «Академия», 1999, 7-бет.

Шу ўринда «Нега унда Махмудхўжа Самарқанд шаҳрида эмас, балки волостнинг Бахшитепа қишлоғида туғилган?» деган савол туғилиши мумкин. Бунинг сабаби, Хожи Муъин гувоҳлик берганидек, Бехбудхўжа Солиххўжа «1868 йили рус аскарлари Самарқандга киргач, оиласини олиб уезднинг Сиеб бўлисидаги Бахшитепа қишлоғига кўчиб чиққан» лигидир.¹

Насл-насаби ҳақида Махмудхўжа Бехбудийнинг ўзи таниқли этнограф Г.В.Андреевга шундай деган: «Боболаримиз араб бўлганлар. Аммо бу, албатта, кам деганда 100-200 йиллар аввал бўлган бўлса керак. Ҳозир бизнинг уруғимизда арабликдан ном-нишон йўқ ҳеч асар қолмаган».² Рус академиги А.Н.Самойлович бундан яхши хабардор бўлган шекилли, Махмудхўжа Бехбудийни «...на тожик, ва на турк, асли «хўжа» булган самарқандлик муфтий...», деб таърифлайди.³

Хуллас, Махмудхўжа Бехбудийга сайидзодалик, хожалик* насиб этганки, унинг исми-шарифини ёзишда бу ҳолатга мумкин қадар эътибор бермоқ лозим. Назаримизда, билимдон адабиётшунос, Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби Солих Қосимов Бехбудхўжа Солиххожа ўғлининг насл-насаби Хожа Ахмад Яссавий авлодларига, демакки, Муҳаммад пайғамбар шажарасига бориб тақалишини тўғри ҳисобга олган ва энциклопедияда ҳам «Бехбудий ва жадидалию» сарлавхали йирик мақолада ҳам («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 26 январ) алломанинг исмини «Махмудхўжа» деб қайд этган.

1914 йилда И.Гаспирали унга Истанбулда «Ай, хожя» дея мурожаат қилганини⁴ эслатган. Шунга қарамай, аксарий тадқиқотчилар томонидан бу ўринли фикр илғаб олинмади, натижада Бехбудийнинг исми ҳалигача турлича тарзда, баъзан «Махмудхўжа», айрим ҳолларда хатто «Махмудхожа» кўринишда ёзиб келинмоқда.

Шундай қилиб, Махмудхўжа олти-етти ёшида ўқиш-ёзишни ўрганиб олади. Кейинроқ Абдурахмон Жомийнинг араб тили қоидаларига бағишланган «Шарҳи мулло» асарига меҳр қўяди, шунингдек, мантиқ илмига оид «Шамсия», ҳуқуқшуносликка доир «Мухтасар ал-виқоя», «Хидоя» қўлланмаларини ҳамда ҳисоб илмларини ўрганади. Аммо, Б.Қосимов ёзганидек, «Бехбудийнинг мактаб-мадраса ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг замондошлари билан суҳбатларидан аён бўладики, Бехбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнроқ Бухорода яшигина таҳсил қурган. Анъанавий мадраса илмини пухта

¹Муъин Х. Махмудхўжа Бехбудий. // «Зарафшон». 1923.25 март.

²Андреев Г. Самарқандский журнал «Ойна» и его редактор-издатель МахмудХоджа Бегбуди. // «Туркестанские ведомости». 1915. 17 сентябрь.

³Самойлович А. Драматическая литература сартов. // Вестник «Императорского общества востоковедения», - Петербург. 1917. №5. стр. 4.

*Бухакла қаранг: Хусанов Н. Сайид унвономи ёки исми? // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1996, 6-сон, 45-46-бетлар; ЎзСЭ 14-жиллик 9-жилл. Т. 1977. 479-бет.

⁴Бехбудий М. Исмонилбек хазратлари ила суҳбат. / Юкоридаги манба, 80-бет.

эгаллаган Бехбудий 1915 йилда этнограф Г.Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таълимини алоҳида тилга олганлиги маълум. Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида қўнт ва сабот билан ишлаш орқали у шариятнинг юксак мақомлари -кози муфти даражасига кўтарилади».¹

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Бехбудий яшаган давр ихтилофлари, ижтимоий-сиёсий вазиятлар, кескин сиёсий бурилишлар, миллий озодлик ҳаракатининг энг кучайган вақти эди. Чор ҳукуматининг ўлкадаги мустабид тузумни ўрнатилиши билан боғлиқ кучли беаёв зулмлари ўз даврининг фидоийлари томонидан, керак бўлса жонини беришдек заруратни талаб этди.

Иккинчидан, сўниб бораётган фан, таълим, тарбия масалаларига жадиждлар, шунингдек, Махмудхўжа Бехбудий ҳам лоқайдларча қараб тура олмади. Учинчидан, ўта таҳликали вазиятларда илм-маърифатни кўтариш, миллий ўзлик масалаларини ёритиш, миллат келажаги ҳақида сўз юритиш ўз даври учун катта жасорат эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қосимов Б. Жадиждчилик. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1990, 4-сон, 15-бет.
2. М.Хасанийнинг «Юрт буйнидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. - Т., «Адолат», 1997,
3. История народов Узбекистана. -Т., изд-во АН УзССР. 1947,
4. Охунбобоев Й. Танланган асарлар (тўлдирилган иккинчи нашри). -Т., «Ўзбекистон», 1985,
5. Алимова Д. Ҳақиқатнинг туташ манзили. // «Тафаккур», 2000, 2-сон,
6. Махмудов Ф. Жадижд адабиётида миллий истиқлол ғояси. - Т., «Ўзбекистон», 1999,
7. Йўлдошев Ж., Хасанов С. Жадижд тарбияшунослиги асослари. - Т., «Ўқитувчи», 1994,
8. Бағоутдинов Л.М. Очерки по истории таджикской философии. - Сталинобод. «Таджик Госиздат», 1961,
9. Вамбери Х Маърифат йўлидаги уйғониш. // «Тафаккур», 2000, 2-сон,
10. Ал- Фарғоний. Жадижд мактаблари қандай бўлган? // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997, 18 июл.
11. Муъин Х - Самарқанд матбуоти тарихи. // «Зарафшон» газетасининг 1923 йил 5 май 44-сонидан журналист Н.Файзиев таъдиди.
12. Н.Абдул Ҳакимнинг «Жахон басти кўрки илм бирла...» номли мақоласидан олинди. // «Жахон адабиёти», 2001, август,

¹Қосимов Б. Карвонбоши. / Бехбудий М. «Танланган асарлар». - Т., «Маънавият», 1997, 7-бет.

13. Сатторхон. Бир чимкентлик мусулмон ўтгон вақтларни ёдига солиб ёзгани. // «Соҳибқирон юлдузи» газетаси, 1998, 24 март. (Табдил этиб, нашрга тайёрловчи Ш.Юсупов).
14. Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. - Т., ЎзФА нашриёти, 1960,
15. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XХаср бошлари). - Т., «Маърифат - Мадақдор», 1998,
16. Қосимов Б. Қарвонбоши. / Бехбудий М. "Танланган асарлар". - Т., «Маънавият», 1997.
17. Алимова Д. Рашидова Д. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тархий тафаккури. - Т., «Академия», 1999
18. Муъин Х. Маҳмудхўжа Бехбудий. // «Зарафшон», 1923, 25 март.
19. Андреев Г. Самарқандский журнал «Оина» и его редактор-издатель МаҳмудХоджа Бегбуди. / «Туркестанские ведомости», 1915, 17 сентябр.
20. Самайловнч А. Драматическая литература сартов. // Вестник «Императорского общества востоковедения», - Петроград, 1917, №5,
21. Хусанов Н. Сайид унвоми ёки исми? // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1996, 6-сон, 45- 46-бетлар; Уз СЭ. 14 жилдлик, 9-жилд. -Т., 1977,
22. Авазов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий - маърифатпарвар. - Т., 1993,